

MIRE JÓ A SZOCIOLÓGIAELMÉLET?

Sik Domonkos (2012) A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata. Budapest: ELTE Eötvös.

1. mottó

„Mondja, kedves fiam: mire jó ez az egész?”

Szociológus kérdése egy elméleti doktori dolgozat munkahelyi vitáján

2. mottó

„S ha valaki azt kérdezi, hogy mit is kezdhetünk az ilyen elvont társadalomelméletekkel – a magam részéről csak azt fogom mondani, hogy nekem esztétikai élvezetet okoznak.”

Szociológus felvezetése egy elméleti kurzus első óráján

A két mottóban idézett megnyilvánulásból (re)konstruálható állásontok feltehetően egy „mire jó a szociológiaelmélet”-skála két szélső pontja körül helyezhetők el. Az egyik extrém megközelítés szerint a szociológiának semmi szüksége az elméletre (vagy legalábbis a néhány bekezdésnél hosszabb elméleti fejtegetésekre), míg a másik „szélsőség” szerint a szociológiaelmélet mint olyan önértékkel bír, autonómiával rendelkezik, nincs szüksége a „hasznosság” jelentette legitimitásra, még a szociológia többi ágazatától sem. A két szélső pont között nyilván az olyan megközelítések széles skálája húzódik, amelyek szerint az elmélet valamilyen szerepet vagy funkciót tölt be (a központi jelentőségtől a járulékosig), van valamilyen *helye* a szociológia tudásegységében.

Az 1. mottó elcsattanásakor jelen lévő recenzens² olyan érveket gyűjtött magában, amelyek a wittgensteini „*gondolataink rendszert alkotnak, épületet*” tételre (1989: 102. §) épültek volna: a szociológiai tudás épületében az elmélet tölti be... talán a kupola, talán a tartópillérek szerepét. Nem mondta azonban el a hozzászólását, szerencsére, mert ma már elavult szemléletet lát az *épületmetafóra* mögött: az épület ugyanis merev, túlságosan éles határokkal válik el környezetétől, mely kontextusról az épületben körülpillantva könnyen el is feledkezhetünk, s a ház „bejárása” csak szigorúan kötött útvonal(ak) mentén lehetséges. A szociológiaelmélet pedig könnyen pórol járhat a metafórával, mert esetleg a „*díszítő cirádák*” vagy a „*tulajdonképpen kihasználatlan felső szintek*” hasonlatát nyomhatják rá.

Sokkal célszerűbb a tudás hálózatáról (*network*) beszélni. A jól megkonstruált hálózat legfontosabb csomópontjai jól észrevehetőek, mivel ezekhez húrok sűrű ágbogai kapcsolódnak, csak követnünk kell ezeket.

Csak követnünk kell? „*A fenti következtetéseket elfogadva könnyen elbizonytalanodhat az olvasó (ami ezen a ponton kimondottan jól jel)*” – idézhetjük a szerző itt recenzált könyvét.³ Folytatva az idézetet: „*ha minden társadalmi jelenség felbontható különböző integrációjú és kiterjedésű hálózatokra, akkor felmerül a kérdés: hogyan lehet választani a magyarázat szempontjából fontos és lényegtelen hálózatok között? Erre a kérdésre – latouri szellemben – lehetne azt válaszolni, hogy sehogya; a kutatónak a relevánsnak bizonyuló hálózatokat »követve«, mintegy antropológusként kell felgöngyöltetnie a szálakat.*

---

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

² Félreértés ne essék: *nem az ő* dolgozatát vitatták.

³ A továbbiakban: *Inga*; a külön megjelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

Ez a válasz kétségtelenül sok előnnyel jár, azonban hátrányokkal is. Rövidre zárja az elméletalkotás szerepét, és ezáltal ellehetetleníti az olyan átfogó jelenségek vizsgálatát, mint amilyen a modernizáció is.” (257.)

A fenti idézet, mint cseppben a tenger, sokat visszaad Sik Domonkos megközelítéséből, de még stílusából, gondolkodói habitusából is. Olyan, a kutatót elnyeléssel fenyegető mélységeket tár fel, amelyet lehetne akár az említett Bruno Latour módjára is kezelni is: tehát olyan rövidre zárt, erősen metaforikus nyelvet használva tovaszökkeni, hogy az őt követni próbáló tudásfogyasztó (régies elnevezéssel: az olvasó), teljes bizonytalanságban, hogy vajon „ez most komoly?” egyszerre vonakodva és elbűvölve, inkább csak a tekintetével követi a röppályát. Sik azonban csak jelzi, hogy tisztában van ezzel a lehetőséggel is, de pillanatnyi megállás nélkül, a meghatározott *working plan* alapján folytatja a *network* kiépítését.

Ez a fegyelmezettség, meglehetősen, nélkülözhetetlen egy ilyen szabású munkához. Az *Inga* ugyanis roppant sűrű, szó szerint minden egyes mondat mérlegelést, feldolgozást, értelmezést igényel – több mint 1,2 millió leütés terjedelmű szövegen keresztül. Ha a recenzens neki szóló figyelmeztetésnek tekinti az imént idézett gondolatmenetet, akkor nem célszerű megkísérelnie „követni” a szerzőt, „*antropológusként felgöngyöltetnie a szálakat*” (257.). „*Ezért a továbbiakban ehelyett arra törekszem, hogy egy sajátos szempontrendszer alapján megkülönböztessem egymástól a releváns és kevésbé releváns hálózatokat*” (257.). Ez jó tanács, s a fent bevezetett tudás-hálózat fogalma megfelelőnek tűnhet a recenzio céljaira használható „*sajátos szempontrendszer*” megalapozására. Ez a „hálózat” természetesen nem ugyanaz, amelyet Sik Domonkos használ, sőt, a szerző valószínűleg a saját megközelítésével inkompatibilis *metaforának* minősítené a fogalmat, méghozzá teljes joggal – de az *Inga* kékesen ragyogó, gyakran kristályosodó benyomást keltő, szénszálas és titánapapíros szálakkal megerősített szerkezetének kontrasztos kiemelésére talán alkalmasabb egy pasztellszínű és képlékenyebb recenzio, mint egy hasonló stílusú ismertetés.

A tudás hálózatként való felfogása egyrészt segíti a különböző elvonatkoztatási szinten megfogalmazott tudáselemek integrációját. Míg az épület-metaforában, akárhova helyezük is az elméletet, szinte bizonyos, hogy (*túl*) *messzire* kerül a ténymegállapításoktól, az ún. valóságtól, addig a *network*ben direkt kapcsolódások is lehetségesek (ha pedig van egy vagy két köztes csomópont, akkor is elképzelhető, hogy azok nem a távolságot növelik, hanem inkább – afféle reléállomásként – rá is erősítenek a kapcsolatra). Másrészt, a kint-bent különbség, a szöveg és a kontextus megkülönböztetése könnyebben kezelhetővé válik: egy másik szerzőre tett hivatkozás, egy gyakran használt fogalom használata, egy gazdag asszociációs mezejű kijelentésre való utalás (sokszor akár a szerző explicit szándékaitól függetlenül is) közvetlen összeköttetést alkot adott mű és (szöveg)környezete között.

A hálózat e két potenciális előnye a gyakorlatban össze is kapcsolódhat. Példának okáért: a Sik által talán leggyakrabban hivatkozott Jürgen Habermas kifejezetten kerüli nem csak az empirikus adatokra és alacsony elvonatkoztatású feldolgozásokra való hivatkozásokat, de még a hétköznapi példákat is (a ritka kivételek egyike a sörért küldött fiatal segédmunkás példája, és az ebből levont cselekvéseméleti tanulságok, s talán nem véletlen, hogy a példázatot Sik kétszer is felidézi, 89-90. és 256-257.). Annak ellenére, hogy Sikknak igaza van abban, hogy Habermas eleve „*nem tekinti empirikus feladatnak*” a „*kommunikatív cselekvés-koordinációs mechanizmusok kidolgozását*”, hanem „*lehetőségfeltételeket keres*” (92.),⁴ nyilvánvalóan a német

⁴ Sik valójában saját megközelítését jellemzi Habermason keresztül. Az idézet eredeti formájában így néz ki: „*A kommunikatív cselekvés-koordinációs mechanizmusok kidolgozását nem empirikus feladatnak tekintem. Habermashoz hasonlóan, aki a kölcsönös megértés lehetőségfeltételeit kereste, én is lehetőségfeltételeket keresek: közvetlenül a kommunikatív cselekvés-koordináció, közvetve pedig a torzítatlan kommunikatív cselekvésre való képesség kialakulásának lehetőségfeltételeit igyekszem rekonstruálni.* [E fejezetben – D. Cs.]

gondolkodó is tisztában lehet azzal, hogy monumentális munkáit olvasói, hívei és kritikusai egyaránt „kezelhető” méretű információcsomagokra bontják, majd ezeket – részben „privát”, „saját”, részben pedig „társadalmi” – hálózataikba integrálják (legalábbis, e sorok szerzője szeretné hinni, hogy Habermas reflektál is erre). Ilyen „networkösítő” tevékenységet (is) végez Sik Domonkos is: „Habermast” bekapcsolja a saját hálózatába, amely ugyanakkor – az *Inga* publikálása és a szerző más tudományos megnyilvánulásai révén – visszakapcsolódik a szociológia (vagy inkább, általánosabban, a társadalomelmélet) nagy hálózatába.

Az utolsó gondolatmenet lehetőséget nyújt egy olyan rövidre zárt, hatásvadász és felületes összehasonlításra, amely – hangsúlyozni kell – *nem* az *Inga* sajátossága, sőt, annak szerzője szemlátomást kifejezetten kerüli az ilyenek használatát. Nevezetesen: Habermas „épületként” tekinthet saját gondolat-szerkezeteire, koherens, masszív, lenyűgöző hatás gyakorlására törekvő *katedrálisként*; s valóban, katartikus pillanat lehet belépni a főhajóba (bár a hatást némileg rontja, hogy az épület sűrűn beépített városban áll, amelynek szekularizált lakói inkább vágnak profánabb célokat szolgáló csarnokokra, ha egyáltalán). De hiába a masszív kőfal: ha az épület súlyos sebet kap, akkor a saját súlya alatt összeroskadhat. Sik idézi például Habermas válaszát a kritikákra, amelyek egy nevezőre vonják a stratégiai és a kommunikatív cselekvést, mondván, hogy mindkettő a cselekvés teleológiai struktúráját feltételezi: „ez az azonosítás ugyanakkor megengedhetetlen” (Habermas 1991: 241., id. 30.). „Nem árulok el nagy titkot azzal, hogy Habermas azért tekint »megengedhetetlennek« minden ilyesfajta értelmezést, mert elfogadása felszámolná elmélete központi distinkcióját. Tekintve, hogy az egész életmű szempontjából kiemelten fontos ez a megkülönböztetés, még inkább érthető a kritikák teljes visszautasítása” – szögezi le Sik, majd óvatosan hozzáteszi: „ugyanakkor elgondolkodtató a sok félreértés [...] Habermas [...] bizonyos mértékben kétségtelenül alapot szolgáltat rájuk” (30.). Végül egy lábjegyzetben még egy megjegyzést szúr a gondolathoz: Dombos Pál tanulmánya (2007) alapján „rámutat, hogy a félreértések hátterében nem kis mértékben a könyv angolra való lefordítása és Habermas általi autorizálása során végrehajtott önkorrekciónak is áll” (30.). Sarkítva: Habermas bizonyos mértékben kénytelen volt elkezdni saját „networkösítését”.

Sik Domonkos hálózata ezzel szemben sokkal rugalmasabb. Bár lehet, hogy a szerző kritikát vél kihallani a következő megállapításból, a recenzens – legalábbis tudatos szándékai szerint – normatív felhangok nélkül állapítja meg: az *Inga*-nak nincs olyan központi tézise, amelynek elvetése jóvátehetetlen roncsolást végezne az egész mű alapszerkezetében. Sajátos paradoxon: miközben a bonyolult körmondatok bámulatra ejtő precizitással kapcsolódnak össze, tehát a szöveg a mondatok szintjén egy összehangolt óraszerkezet benyomását kelti, ha kitágítjuk a perspektívát, akkor szinte már elveszünk a rugalmasan, nagy távolságból kapcsolódó elemek dzsungelében.

Példaképpen nézzük a következő gondolatmenetet: „Habermas, Bourdieu, Luhmann társadalomelmélete – ahogy arra korábban is utaltam – közvetlenül nem kapcsolható össze egymással. Minthogy gyökeresen eltérő fogalmakból indulnak ki, egymást kizáró értelmezési keretekhez jutnak el. Ennek megfelelően egyidejű hasznosításuk előkészítést igényel. Egy olyan metaelméleti tér felvázolását, melyben egyaránt elhelyezhetők és egymáshoz való viszonyuk értelmezhető. Első lépésben erre teszek kísérletet, White és Latour segítségével mutatva be a közös metaelméleti teret. Ennek segítségével lehetőség nyílik arra, hogy a társadalmi integráció olyan átfogó elméletét vázoljam fel, amely magába foglalja a kortárs társadalomelméletek legfontosabb tanulságait (ezt nevezem »a társadalmi integráció általános elméletének«). A kritikai társadalomelméleteknek a társadalmi integráció problematikája mellett arra a további kérdésre is választ kell adniuk, hogy melyek a társadalmi integráció

Arra a kérdésre keresek választ, hogy »hogyan lehetséges a megakadó kommunikatív cselekvés koordinációja, közvetve pedig a torzítatlan kommunikatív cselekvésre való képesség kialakulása?« (92.)

igazolhatatlan formái. Második lépésben ebbe az irányba haladok tovább. A cselekvéskoordináció koordinációjáról és az autonómia geneziséről elmondottak alapján olyan szempontokat mutatok be, amelyek segítségével lehetőség nyílik a társadalmi integráció általános elméletének normatív megalapozására (ezt nevezem a »társadalmi integráció kritikai elméletének«.) (248.) „Javaslom, hogy a társadalmi integráció – Habermas, Bourdieu és Luhmann által leírt – formáit a – White és Latour által leírt – hálózatokra értelmezzük. Vagyis tekintsük a társadalmat dolgok (élőlények, tárgyak, intézmények) és személyek alkotta, preintencionális, intencionális és posztintencionális kötések révén integrált hálózatnak. Ebben a tág megközelítésben társadalmilag relevánsnak minősül minden olyan jelenség, amiben személyek és dolgok összekapcsolódásából valamilyen társadalmilag integrált egység – akár cselekvés, akár kommunikáció, akár intézmény, akár rendszer, akár mező – születik. E lehatárolás a társadalmi jelenségektől pusztán a tisztán biológiai, kémiai, fizikai jelenségek körét kívánja elválasztani” (250.).

A kötet mintegy három oldaláról kiemelt kevesebb mint két bekezdés szinte minden kifejezéséről – és a kötet másfél százezernyi szava jelentős részéről – linkek nyithatók az *Inga* egyes részleteire, illetve a kortárs társadalomelmélet jelentős részére is. Mindez azonban nem döcögőssé teszi az olvasást, hanem – éppen ellenkezőleg – gördülékenyebbé, legalábbis addig, amíg nem próbálunk rákattintani valamelyik „linkkel ellátott” kifejezésre. Vegyük például a fenti idézet „*élőlények, tárgyak, intézmények*” felsorolását – Sik lábjegyzetben be is vallja, hogy ki jelentette számára az inspirációt. „*Latourral egyetértve [...] azt gondolom, hogy a különböző élőlények, kemikáliák vagy tárgyak legalább annyira fontos elemét képezhetik egy társadalmi jelenség megértésének, mint az azt alkotó személyek, normák vagy intézmények*” (250.). Pedig alig pár oldallal korábban Sik is kénytelen elismerni, hogy Latour ötlete, hogy a tárgyakat az emberi szubjektumokkal – legalábbis a retorika szintjén – egyenrangú cselekvőknek fogjuk fel, finoman szólva nem megalapozott (244.).

Az *Inga* második részében a szerző megpróbálja az államszocializmus korabeli magyar társadalom integrációs mechanizmusaira alkalmazni a habermasi kategóriákat („*II. A kommunikatív racionalizálódás hazai tendenciái – a habermasi modernizációelmélet alkalmazhatóságának határai*”, (57-85.)). E sorok szerzője számára Sik kötetének legizgalmasabb sorai azok, amelyben a szerző azt fejtegeti: Magyarországon nem arról van szó, hogy a rendszer rákényszeríti a maga racionalitáskritériumait és integrációs logikáját az életvilágra, hanem arról, hogy rendszer és életvilág egyaránt egy inkonzisztens logikák által „jól összeintegrált” katyvasz, amely egyedül a maga működési zavarainak – rendszereken és korszakokon átnyúló – újratermelésében mutat figyelemreméltó folytonosságot.

Vagy – elnézést kérve az utolsó mondat az *Inga*hoz talán méltatlanul metaforikus értelmezése miatt –, átadva a szót a szerzőnek: „*...a magyar társadalom nagyrészt prekonvencionális, kisebb részt konvencionális, posztkonvencionális társadalmi integrációs viszonyokkal, illetve szintén kisebb részt integrációs vákuummal jellemezhető. Vagyis azt mondhatjuk, hogy cselekvéskoordinációs szinten a legfontosabb patológikus tendenciát illetően alapvető folytonosság van [...]*⁵ *...Ilyen keretek között a habermasi kordiagnózis csupán korlátozott mértékben releváns. Annál a problémánál, hogy a rendszerek gyarmatosítják az életvilágot*” – idézi fel Sik Habermas talán legismertebb tézisét –, „*sokkal súlyosabb problémának bizonyul, hogy az életvilág – a cselekvéskoordinációs stratégiák továbbélése és az általuk nem szándékoltan újratermelt dogmatizmusok okán – nem ér el olyan racionalitási fokot, hogy önálló rendszerek kialakulhassanak*” (83.).

---

⁵ Az idézet így folytatódik: „*...az államszocializmus időszaka és napjaink között...*” (83.). Recenzens szerint a kontinuitás vizsgálata feltehetően kiterjeszhető a távolabbi múltra is, lásd később.

A II. részben Sik viszonylag sokat hivatkozik az elmúlt évtizedek empirikus szociológiai kutatásaira is. Ezt a recenzió csak üdvözölni tudja, ugyanakkor óvatosan arra is figyelmeztetne, hogy ezen a ponton a legnagyobb annak a kockázata, hogy az anyag „kiszalad” a kötet alól. A történelmi-társadalmi „valósághoz” kapcsolódó szálak ugyanis könnyen elszakadhatnak, magyarul, egyáltalán nem biztos, hogy az elvonatkoztatott elméleti fejtegetések hozzáadnak valamit a jelenségek megértésére eddig megszületett középszintű elméletekhez (vagy ahhoz a ma már – az *Inga* is ezt bizonyítja – idejétmúltnak számító esszéisztikus „protoszociológiai” fejtegetésekhez, amely a magyar társadalomtudományok éppoly fontos gyökerét jelenti, mint a klasszikus és félklasszikus szerzők sora, akikre Sik hivatkozik). Gondolok itt például a „negatív modernizáció” (59-69.), a „továbbélő stratégiák” (71.), vagy a „koordinációs vákuum” (72-73.) téziseire vagy hipotéziseire.

Teljesen érthető, hogy a szerző nem akarta művét történelmi elemzéssel is terhelni, és kiterjeszteni figyelmét az államszocializmusnál távolabbi korszakokra is, ugyanakkor ennek indoklására elég lett volna a terjedelmi és műfaji korlátokra hivatkozni. A II. fejezet legelején, az 50. lábjegyzetben adott indoklása azonban több ponton is problematikus: „Természetesen meg lehet fogalmazni azt a kérdést, hogy miért nem terjesztem ki az elemzés időtartamát tágabb történelmi időszakra. A periódusválasztást egyfelől az indokolja, hogy az államszocializmus előtti korokról reprezentatív szociológiai vizsgálódások nem állnak rendelkezésre, így azok cselekvéskoordinációs sajátosságairól csupán impresszionista kép alkotható” (57.). Meghökkenítő ez a szembeállítás, amely szerint minden módszer, ami nem „reprezentatív szociológiai vizsgálat”, az csak „impresszionista képet” nyújt a cselekvéskoordinációs sajátosságokról – ilyen gondolatmenetet csak olyan „empirikus” kollégáktól hallhatunk, akik szinte bizonyos, hogy az 1. mottó szellemiségében félretolnák az *Inga* megközelítésének és szemléletmódjának egészét. Mind a „reprezentatív szociológiai vizsgálatok” valóságfeltáró ereje, mind az alternatív módszerek par excellence „maszatosnak” nyilvánítása megkérdőjelezhető. Nem ezen keretek között kell neveket és kutatásokat említeni, de megjegyezni talán még lehet: az államszocializmus második feléről sem biztos, hogy a korabeli „reprezentatív szociológiai vizsgálatok” nyújtják a legadekvátabb képet az elmúlt két évtized (társadalom)történelmi megközelítéseivel szemben (vagy inkább: az ilyen potenciális megközelítésekkel szemben).

„Másfelől az, hogy strukturális szempontból a Horthy-rendszer annyiban analógnak tekinthető a Kádár-korszakkal, hogy mindkét időszakban központilag korlátozott nyilvánosságról, dogmatizált életvilágról beszélhetünk, így az államszocializmus kiépülése ebből a szempontból kevésbé tekinthető cezúrának, inkább tartalmi, mint formális változást hozott (még akkor is, ha a totális állam kiépülése természetesen jelentős változásokat hozott a dogmatizált hatékonyság terén)” (57.). Érdekes gondolatok, de egyetlen, lábjegyzetbe szúrt mondatnál határozottan többet érdemelt volna – vagy éppen a teljes kihagyást.

A már többször emlegetett Bruno Latour – gyaníthatóan bújtatott kajánsággal – azt fejtegeti (Latour 1987: 37-38, 61), hogy a tudományos kijelentések alapvetően erőforrások mozgósításával stabilizálhatóak, állhatnak ellen mások módosító kísérleteinek. Könnyű a természettudósoknak, mert aki pl. egy részecskegyorsító által nyújtott adatokra alapozza általánosításait, az elvárhatja kritikusaitól, hogy azok legalább egy másik hasonló – többmilliárdba kerülő – eszköz adataira hivatkozzanak. A társadalomtudósoknak már nehezebb, éppen azért, mert könnyebb nekik: nincs ekkora eszközigényük; s különösen igaz ez az elméletészekre. Ez magyarázza a rengeteg hivatkozást és azok aggályos számontartását: ez gyakorlatilag az

elméleti társadalomtudósok egyetlen „erőforrása”.⁶ Az egyszerre szellemes, inspiráló, cinikus és bosszantó meglátás segítségével is magyarázható lenne az a hatalmas „elméleti erőforrás”, amelyet az *Inga* szerzője mozgósított. De talán érdekesebb a szerző intellektuális-szakmai pályájának gyorsítójaként értelmezni a kötetet. A szerző nagyon fiatal, s mint annak idején, a céhes korszak fiatal mesterjelöltjeinek, neki is meg kellett mutatnia „mit tud”, el kellett készíteni a „mesterművet”.

Ráadásul az *Inga* a szó másik jelentésének értelmében is *mestermű*. Érdemes várakozással tekinteni a folytatás elé.

HIVATKOZÁSOK:

Dombos P. (2007) Habermas önkorrekciója. *Szociológiai Szemle*. 1-2. 3-15.

Habermas, J. (1991) A Reply. In: Honneth, A. – Joas, H. (szerk.) *Communicative Action – Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Commucative Action*. Cambridge, MA: MIT Press. 214-264.

Latour, B. (1987) *Science in action. How to follow scientists and engineers though society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Wittgenstein, L. (1989) *A bizonyosságról*. ford. Neumer Katalin. Budapest: Európa.

---

⁶ És – korántsem mellesleg – ez magyarázza, hogy a társadalomtudományok miért képtelenek egy-egy közös paradigma létrehozására. A fizikában Galilei és Newton, majd Max Planck és Einstein kellett egy-egy paradigmaváltáshoz – a szociológiában a paradigmaváltás szinte már rutinmunka.